

УДК 94(477.8) «1944-1953»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.09>

ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Стрільчук Людмила,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Сосницька Лілія,

аспірантка кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Освіта була і залишається важливою сферою життєдіяльності суспільства і саме із шкільної освіти розпочинається формування світогляду та особистості. Значною мірою саме освіта визначає сферу духовних цінностей та відображає загальний рівень розвитку суспільства, вона ж може стати дієвим інструментом впливу на нього. Радянський тоталітарний режим досліджуваного періоду та його освітня система, є одним із яскравих прикладів процесу, де освітня галузь постає засобом політичного та ідеологічного впливу.

У статті проаналізовано процес відновлення радянської системи шкільної освіти на Волині в перше повоєнне десятиліття. Період 1944 – початку 1950-х років став одним з найскладніших в розвитку системи народної освіти. Передусім, причина в труднощах повоєнних років: господарська та економічна розруха, великі людські втрати, протистояння на національному ґрунті та повна перебудова усіх сфер життя відповідно до радянської моделі. Основну увагу зосереджено на формуванні типової радянської системи шкільної освіти, яка супроводжувалась ідеологічним тиском органів державної влади, нівелюванням національних відмінностей.

При цьому, державна політика в галузі освіти досліджуваного періоду передбачала відновлення та розбудову мережі шкіл, ліквідацію неписьменності та малописьменності населення, виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання», що дозволило збільшити кількість дітей охоплених шкільною освітою. В статті розглянуто причини відсутності якісної динаміки в зростанні учнівства шкіл області. Доведено визначальну роль в цьому значної кількості депортаційних акцій, проведених в західному регіоні радянською владою впродовж другої половини 1940-х років, і також протистояння між ОУН і УПА з одного боку та радянською владою з іншого, кінець якого наступив лише на початку 1950-х років.

Ключові слова: радянська система освіти, шкільна освіта, радянізація, Волинь, повоєнний період.

Strilchuk Liudmyla, Sosnytska Lilia. The Soviet School Education System's restore and development in the first postwar decade in Volyn Region

The education was and it is an important sphere of life society. And the formation of worldview and personality start with it. Mostly the education determines the sphere of spiritual values and it displays the general level of society development. It can become like an effective tool of influence on the society. The Soviet totalitarian regime of the period under study and its educational system is one of bright examples of a process where the educational sector is a mean of political and ideological influence. The process of the Soviet Education System's restore in Volyn Region in the first postwar decade is analyzed in this article. The period of 1944 – the beginning of 1950s became one of the hardest in the development of the public education. First of all, the reason is in postwar years difficulties. They are household and economic ruin, huge human losses, a confrontation on national grounds and the whole rebuild of all life spheres according to Soviet model. The main attention is concentrated on the formation of the typical Soviet Education System that was accompanied by an ideological pressure of public authorities and leveling national differences.

At the same time the public policy in a field of education of the studied period had an aim to restore and develop the school network, to eliminate illiteracy and low literacy of the population, to perform the law "About the General Studying", that could help to increase the amount of children in school education. The reasons of lack quality dynamics in pupils' increasing in region schools were considered in the article. The significant role of the deportation action was carried out in the western region by the Soviet authorities during the second half of the 1940s, as well as the confrontation between the OUN and the Ukrainian Insurgent Army on the one hand and the Soviet authorities on the other one, which ended only in the early 1950s.

Key words: Soviet Education System, school education, sovietization, Volyn Region, postwar period.

Відновлення та розвиток радянської системи шкільної освіти у післявоєнний період стає важливим завданням і викликом для радянської влади. Оскільки з осені 1939 року, часу коли радянська влада приходить на Волинь, система народної освіти лише почала створюватися і до літа 1941 року цей процес не

був завершений, тому після повторного приходу радянської влади на ці терени необхідно було не лише відновлювати, але й великою мірою вибудувати від початку освітню систему на Волині.

Радянська влада розглядала шкільну освіту як інструмент політичного та ідеологічного впливу. Тому вважаємо за необхідне дослідити та доповнити відбудову системи та розвитку шкільної освіти на Волині у повоєнні роки. У статті розглядаємо Волинь як адміністративно-територіальну одиницю в складі УРСР в повоєнний період.

Автори статті, звісно, не є піонерами у дослідженні даної проблеми. Проблема розвитку шкільної освіти на Волині у повоєнний період має свою історію вивчення у вітчизняному просторі. Проблема відновлення шкільної освіти у західних областях УРСР стала предметом дослідження декількох авторів, зокрема О. Філіппова [27], М. Грищенко [1], К. Присяжнюка [20] та інших. Проте, зважаючи на панування марксистсько-ленінської ідеології в суспільно-політичному житті, названі дослідники були змушені акцентувати увагу лише на позитивних сторонах радянської моделі освіти. Окремі питання даної проблеми розглядали в наукових статтях І. Сушик [26], Н. Красножон [15], С. Сворах [21, 22] та ін.

Звернення ж до цієї теми авторок публікації покликано, найперше, прагненням проаналізувати задекларовану проблему на основі архівних документів, частина із яких вперше вводиться до наукового обігу, а відтак дозволяє виявити недосліджені раніше аспекти багатогранного і складного процесу формування освітньої системи на Волині у повоєнне десятиліття.

Відновлення радянської влади на західноукраїнських землях після звільнення їх від німецької окупації супроводжувалося кардинальними змінами в державних та соціальних інституціях. Їх основним завданням було якнайшвидше інтегрувати нові території в радянську модель політичного, економічного та ідеологічного устрою. В цьому процесі важливу роль відіграла шкільна освіта. Проте, це була друга спроба реорганізації шкільництва за радянським зразком. Перша, як уже йшлося вище, запроваджувалася з 1939 р., коли восени цього року Волинь з рештою західноукраїнських земель була анексована Радянським Союзом і завершилась 1941 р. окупацією Волині німецькими військами. Саме тоді розпочалися радикальні перетворення в усіх сферах життя регіону, які отримали назву «радянізація».

Першочерговим завданням нової влади було формування лояльного ставлення до себе з боку місцевих жителів та впровадження радянського світогляду. Освіта в цьому процесі мала відігравати одну з головних ролей, здійснюючи поряд з подоланням безграмотності комуністичну пропаганду.

Формуючи типову радянську систему шкільної освіти у листопаді 1939 р. Наркомат освіти УРСР затвердив інструкцію «Про порядок реорганізації шкіл в західних областях Української РСР», яка передбачала перебудову навчальних закладів відповідно до діючої системи освіти в СРСР на землях, що раніше входили до складу Польщі. Так, на базі «народних шкіл» I ступеня створювались початкові чотирирічні; неповно-середні (семирічні) на базі «народних шкіл» II і III ступенів; середні школи з десятирічним терміном навчання на основі гімназій та ліцеїв [17, с. 91]. Поруч з такими перевагами як безоплатне навчання рідною мовою, навчання хлопців та дівчат разом, організація класів для неписьменних та малописьменних, радянська влада змусила повторно навчатися більшість учнів шкіл у 1939–1940 н. р., аби показати недосконалість польської освіти.

Восени 1939 року, перед приходом радянських військ, наприклад, на Волині існувала 1051 школа, де навчалось 130 тис. учнів. З них 1003 – були польські школи, 28 – німецьких, 9 – чеських. Українською мовою велось навчання лише в 11 школах [24, с. 70]. Тому, радянська влада, на протигагу попередній польській, демонстративно проводила політику українізації освіти. Виділялися значні бюджетні кошти, що призвело до швидкого збільшення шкільної мережі. Ця політика мала на меті виконання низки завдань. По-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування. По-друге, підготувавши і перепідготувавши вчителів з місцевих жителів, було заплановано отримати, таким чином, масовий загін пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створивши розгалужену мережу шкіл для неписьменних, охопити ідеологічним впливом доросле населення. По-четверте, переведенням шкіл з польської мови навчання на українську закладалися основи широкого запровадження в майбутньому російської мови [24, с. 71].

Внаслідок такої політики кількість шкіл стрімко зростала станом на вересень 1939 р. на Волині було разом 1051 школа й навчання українською мовою не велось зовсім, то у травні 1940 р. їх стало 1179, з них українських – 1000 [28, с. 140]. В 1941 р. таких шкіл було вже 1204, в яких навчалось 196265 учнів та працювало 5086 вчителів [2, арк. 1].

Проте швидкі темпи щодо перебудови шкільної освіти були перервані німецьким вторгненням в СРСР. Для нового окупаційного режиму питання освіти та шкільництва не стояло гостро. Будівництво «нової» німецької школи не передбачало надання освіти широкому загалу місцевого населення.

Було заборонено викладання історії, географії, конституції, а з інших предметів давалися тільки елементарні знання. Цього на думку нових реформаторів було цілком досить, адже головним завданням цих шкіл була підготовка робочої сили для німецьких підприємств і фермерів з місцевого населення [26, с. 155]. Рейхскомісар Еріх Кох вважав можливим відкриття тільки незначної та необтяжуючої для місцевого бюджету кількості початкових і деяких видів ремісничих шкіл [2, арк. 1]. В 1943–1944 н. р. в м. Луцьку функціонувало лише 4 таких «народних» школи в яких працювало 10 вчителів [2, арк. 2].

Поступово відновлюючи свою владу в регіоні, радянський уряд розпочав другу хвилю радянізації, основним завданням якої на думку історика О. Субтельного було: «Привести західних українців у відповідність з радянською системою та східними співвітчизниками» [25, с. 598]. У сфері освіти, відновлена на заході України в 1944 р. школа за радянським зразком, найперше мала на меті залучення всіх дітей до навчання. Варто відзначити, що керівництво розглядало запровадження всезагального навчання як один з головних важелів державної політики. Основні її положення були викладені в законі «Про загальне обов'язкове навчання», який передбачав охоплення всіх дітей 8–10 років початковою (чотирирічною) освітою, а дітей, котрі мешкали в містах та робітничих селищах – обов'язковою семирічною освітою [14, с. 622]. Для реалізації закону був необхідний облік всіх дітей шкільного віку, відновлення та планування шкільної мережі, розв'язання проблеми підвозу дітей з віддалених сіл та створення, за необхідності, інтернатів при школах. Проте, реалізувати закон у складний повоєнний час було вкрай не просто.

У навчальні заклади області повернули апробовану раніше трирівневу систему: початкові, неповно-середні та середні школи. При цьому одразу відчувалась чужорідність радянської освіти, яка в повній мірі відкидала національні традиції навчання та виховання, сформовані на засадах патріотизму, і виступали важливим елементом в збереженні національної ідентичності українців Заходу. Виховуючи нову «радянську людину» влада керувалась не національною, а марксистсько-ленінською педагогікою, нав'язувала комуністичні погляди та ідеали, активно використовувала зовнішню атрибутику: герб, прапор, портрети вождів; підпорядковуючи таким чином інтереси особистості інтересам колективу [21, с. 176].

Із поступовим звільненням області від німецьких військ було розпочато і відновлення роботи шкіл. Впродовж 4 чверті 1944 р. було відновлено роботу 161 навчального закладу в 9 звільнених районах області та м. Луцьку, в яких до навчання повернулося 16 068 учнів. Особливо швидко відновлювали роботу школи Рожищенського, Ківерцівського та Маневецького районів. У Рожищенському районі впродовж 10 днів було відновлено роботу 35 шкіл. Школи Луцька розпочали роботу з 17 квітня через близькість до передових позицій фронту. Але такою ситуація була не скрізь. В Берестечківському, Колківському та Олицькому районах відновили роботу лише 4, 5 та 9 шкіл відповідно. Причиною такого становища була відсутність вчительських кадрів, шкільних приміщень та епідемія тифу [2, арк. 4]. Зовсім не відкрилися школи в Сенкевичівському, Любешівському, Камінь-Каширському, Маневецькому, Цуманському та Торчинському районах. Без можливості навчатися лишилося 24 055 дітей [2, арк. 5].

Незважаючи на складний післявоєнний час, з метою виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання» активно розширювалася мережа освітянських закладів. Зростання учнівства спостерігалося вже на початку 1944–1945 н. р., що став першим мирним навчальним роком на Волині. Цього року в області розпочали роботу 783 школи, з них початкових – 636, 139 семирічних та 8 середніх шкіл. За парти сіли 81 734 учні [3, арк. 7]. До слова, велика кількість дітей залишилася поза школою: в Заболотівському районі – 2900 учнів; Камінь-Каширському – 2400, Ковельському – 2200. Загалом по області 29 899 учнів [3, арк. 9]. В наступні роки прослідковується динаміка зі збільшення кількості шкіл. В 1946 р. в області відчинили двері 783 початкових, 212 семирічних та 25 середніх шкіл. Та вже за п'ять років їх стало 480, 433 і 81 відповідно [11, арк. 1–2].

Помітною стала тенденція до зростання кількості семирічних та середніх шкіл, тоді як число початкових зменшувалося. В 1950–1951 н. р. нараховувалося 423 семирічних школи, тоді як в попередньому ж році – 395. Кількість середніх за той самий час зросла з 45 до 60 шкіл [9, арк. 3]. Варто відзначити також, що більшість шкіл були розташовані в сільській місцевості. Це були в більшості початкові та семирічні навчальні заклади. На кінець 1952–1953 н. р. в області вже налічувалося 919 сільських та 47 міських. Щодо середніх шкіл то, з 89 в містах розташовувалися 32 [12, арк. 3].

Зважаючи на політику русифікації, яку проводив Союз РСР в усій Україні, на Волині відкривали й російські школи. Проте їх кількість в області не була великою. В 1948–1949 н. р. з 1027 шкіл російськими були лише 7 шкіл регіону. Школи ці працювали в містах Луцьку, Володимирі-Волинську та Любомлі [7, арк. 13]. Причиною цьому стала потреба в забезпеченні освіти дітей військових у містах та поблизу міст, які в переважній своїй більшості були російськомовними. За два роки кількість таких шкіл досягла 8: 3 семирічних та 5 середніх. Вони охопили навчанням 3694 учні [9, арк. 13]. Викладання

української мови не заборонялося, проте велася активна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» [17, с. 95].

Окрім цього, ще однією ознакою повоєнного шкільництва Волині була масова неписьменність сільського і дуже велика неграмотність міського населення. Аби виправити дану ситуацію, Раднарком УРСР та Центральний Комітет КП(б)У ухвалили спеціальне рішення «Про заходи по ліквідації неписьменності та малограмотності в західних областях Української РСР», згідно з яким протягом 1944–1945 навчального року треба було навчити грамоти 180 тис. неписьменних та малописьменних українців [16, с. 248]. Для якомога швидшого вирішення даної проблеми в м. Луцьку в кінці 1945 р. вже працювало 20 шкіл лікнепу, в яких навчалася понад 360 малограмотних та неграмотних людей [26, с. 165].

Як свідчать архівні джерела на початку березня 1946 р. на Волині налічувалося 43 789 неписьменних та 24 886 малописьменних громадян [3, арк. 8]. В 1948–1949 н. р. грамоту опанували понад 16 391 неграмотна особа та 11 632 малограмотних. За рік у 1949–1950 н. р. таких осіб уже було 4 177 та 7 252 відповідно [5, арк. 1]. Вирішення проблеми неписьменності населення часто супроводжувалося відсутністю точних даних щодо кількості таких осіб. В доповідній завідувача Волинського обласного відділу освіти Ю. Ярощука за 1951 р. повідомлялося про розбіжності між даними неписьменного населення за минулий навчальний рік та планом на наступний 1951–1952 н. р. Різниця була в майже 2000 осіб. Причиною цього чиновник назвав безвідповідальність у веденні обліку районними відділами народної освіти [8, арк. 1]. Уточнені дані на жовтень 1952 р. повідомляли про 7 276 неписьменних та 24 250 малописьменних громадян в області [10, арк. 1]. Найскладнішою була ситуація у віддалених районах сільської місцевості, де на перше січня 1951 р. було зафіксовано 24 085 неграмотних, які не мали змоги навчатися [13, арк. 2].

У розрізі районів найкращі показники з ліквідації малограмотності показав Камінь-Каширський район, в якому грамоті навчили 2640 осіб та покращили рівень освіти 3 991 малограмотного, у Заболотівському – 1 838 та 1 336 осіб і в Локачинському – 1 526 та 365 осіб відповідно [5, арк. 1].

Однією з причин того, що в області відкриття шкіл не було таким стрімким, стала відсутність учнівського контингенту. За 1944–1945 н. р. з обласних шкіл вибуло 22 149 учнів. Причини були різні. Найбільша кількість дітей виїхала з сім'ями до Польщі – 16 839, з причин захворюваності вибули – 1324, стали до праці – 643 особи. 718 дітей не відвідували школу за відсутності одягу та взуття. Аби дати можливість цим дітям здобувати освіту при 21 семирічній школі було організовано майстерні з ремонту одягу та взуття. Вже за перший рік було пошито 480 та відремонтовано 1 511 пар взуття. Одна з таких майстерень діяла в Голобській середній школі [3, арк. 12].

Щодо відвідування учнями шкіл у перші повоєнні роки, то варто відзначити, що його відсоток не перевищував 85. Наприклад, в 1944–1945 н. р. найвищим він був у школах Маневицького, Ковельського та Сенкевичівського районів. Найнижчими були дані Шацького району – 75,5% [3, арк. 11]. Аби налагодити цей процес для дітей, що живуть на відстані від трьох кілометрів і більше від шкіл, в кожному районі було організовано підвіз дітей.

Перешкодою в розвитку шкільної освіти на Волині в повоєнний період була і складна матеріально-технічна база шкіл. За час окупації Волині гітлерівською Німеччиною шкільні приміщення або були знищені повністю, або були пошкоджені до краю і вимагали капітального ремонту. Всього у регіоні було знищено 302 школи, частково зруйновано – 246 [3, арк. 13]. Окрім того, частими були випадки використання шкільних будівель не за призначенням. В м. Луцьку ще до 1946 р. не було звільнено два шкільні приміщення, зайняті медичною школою та видавництвом «Радянська Волинь» [4, арк. 24]. Недостатня кількість шкіл була причиною навчання в дві зміни. В 1946–1947 н. р. 967 шкіл працювало в дві зміни [4, арк. 20–21].

Відсутність якісної динаміки щодо зростання учнівства шкіл області можна пояснити також депортаційними акціями, які проводилися в тут упродовж другої половини 1940-х років. Зростання чисельності депортованих із західних областей України зафіксувала довідка МВС УРСР, у якій підбивались підсумки виселень за період 1944–1946 рр. За три роки з Волині було виселено 2 535 сімей, або 7439 чол. [19, с. 190–191]. Проте найбільш масову депортацію українців з західних областей УРСР у повоєнний період сталінський режим провів у жовтні 1947 р. В історії вона відома під назвою операція «Захід». Її метою стала ліквідація націоналістичного підпілля. У результаті проведення цієї операції органи МДБ Волинської області було виселено 2 711 сімей, загалом 9 050 осіб [19, с. 206]. Протягом 1947–1948 н. р. школи області покинули 10 316 дітей. З них внаслідок депортаційної політики сталінського режиму 3414 учнів стали спецпереселенцями і 1 629 школярів покинули область у зв'язку з переїздом батьків [6, арк. 10].

На заваді налагодженню роботи шкільної мережі стало і протистояння в західноукраїнському регіоні між ОУН і УПА та радянською владою, події якого продовжувалися до кінця 1950-х років. Місцеві жителі боялися віддавати дітей до шкіл, бо в лісах діяли формування УПА, що вороже ставилися

до радянських освітніх установ [18, с. 57]. В Камінь-Каширському, Маневицькому, Любешівському та Луцькому районах області представники українських націоналістів забороняли вчителям викладати історію СРСР, вивчати російську мову та діяльність російських революціонерів. Вимагали при цьому, аби вчителі здали партійні квитки. В Ківерцівському районі в жовтні 1945 р. представники підпілля пошкодили три школи: побили вікна, знищили парти, дошки та інше приладдя. Повністю була зруйнована школа в с. Низово Седлищенського району [3, арк. 7–8].

Більшовицька влада зі свого боку примушувала вчителів західних областей бути провідниками радянської комуністичної ідеології. Тому вчительство часто опинялося в епіцентрі протистояння влади і повстанців. Зрозуміло, що це негативно позначалося на системі освіти і призводило до небажання вчителів тут працювати [23, с. 114–115]. Архівні дані повідомляють про вчительку Секунської початкової школи Седлищанського району Систанюк, яку побили та погрожували розпорою, якщо вона через два дні не здасть комсомольський квиток [3, арк. 8]. Так, лише в вересні – жовтні 1946 р. з Волинської області, не витримавши тиску, виїхало 500 вчителів [22, с. 33].

Разом з тим, розширення шкільної мережі області дозволило відвідувати школи значно більшої кількості дітей. У 1952–1953 рр. кількість дітей, котрі не були охоплені навчанням становила трохи більше 1%, тоді як в перші повоєнні роки цей відсоток був в межах 18.

Післявоєнне відновлення радянської системи освіти в західноукраїнському регіоні та значне розширення освітніх можливостей учнівства супроводжувалося ідеологічним тиском органів державної влади, нівелюванням національних відмінностей, передусім мовних. Поряд із закриттям шкіл з викладанням мовою національних меншин відкривалися російськомовні заклади освіти та культури.

Таким чином, друга половина 40-х років ХХ ст. позначилася на Волині становленням радянської моделі освіти. Основним завданням шкільництва стало забезпечення виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання». Запровадження уніфікованої радянської освітньої системи відбувалося в складних умовах повоєнного часу. Незважаючи на ряд недоліків, таких як: ігнорування національних та місцевих освітніх традицій, нав'язування комуністичної ідеології, русифікація освіти, протистояння на національному ґрунті, радянській владі вдалося розгорнути широку мережу початкових, неповно-середніх та середніх шкіл; забезпечити доступність шкільної освіти для всіх дітей та дорослих, які цього потребували; ліквідувати неписьменність та малописьменність дорослого населення.

Література:

1. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. С. Гриценко ; за ред. С. А. Литвинова. К. : Рад. шк., 1966. 260 с.
2. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.). ф. Р-59, оп. 3, спр. 1
3. Там само. Оп. 3, спр. 5.
4. Там само. Оп. 4, спр. 2.
5. Там само. Оп. 6, спр. 2.
6. Там само. Оп. 6, спр. 3.
7. Там само. Оп. 7, спр. 4.
8. Там само. Оп. 9, спр. 6.
9. Там само. Оп. 9, спр. 7.
10. Там само. Оп. 10, спр. 4.
11. Там само. Оп. 10, спр. 22.
12. Там само. Оп. 11. Т. 1, спр. 19.
13. Держархів Волинської обл. ф. Р-295, оп. 7, спр. 962, арк. 2.
14. История Советской Конституции (в документах). 1917–1956 / общ. ред. А. А. Студеникина. Москва : Госюриздат, 1957. 1046 с.
15. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2002. 17 с.
16. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953. Інститут українознавства ім. І. І. Крип'якевича. К. : В-во «Наукова думка», 1995. 750 с.
17. Машенко Н. Шкільна освіта на Ровенщині в перші повоєнні роки. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11–12. С. 91–96.
18. Машенко Н. В. Шкільна освіта у Ровенській області в 1944–1964 рр. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2018. 264 с.
19. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) : монографія / Й. Е. Надольський. Луцьк : Вежа, 2008. 260 с.
20. Присяжнюк К. Ф. Новий етап у розвитку радянської школи в Україні. К. : Рад. шк., 1966. 121 с.
21. Сворак С. Д. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.

22. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 28–42.
23. Старжець В. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
24. Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. 2017. № 5(354). С. 69–73.
25. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
26. Сушик І. В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50-х рр. ХХ ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 276 с.
27. Філіппов О. М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. К. : Рад. шк., 1957. 151с.
28. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк : «Надтир'я», 1995. 175 с.